O'QUVCHILARNING KASB TANLASHLARIDA QIZIQISH VA QOBILIYATNING O'RNI

Halimova Sabo Faxriddinovna
Бухоро вилоят Коровулбозор туман
4-мактаб психологи
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20551940

Annotatsiya. Ushbu maqola o'quvchilarning kasb tanlash jarayonida qiziqish va qobiliyatning tutgan o'rnini ilmiy-nazariy nuqtayi nazardan tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada O'zbekiston va xorijiy tadqiqotlar qiyoslab o'rganilgan, qiziqish va qobiliyat tushunchalarining psixologik tabiati, ularning o'smirlardagi namoyon bo'lish xususiyatlari hamda kasbiy yo'naltirishdagi o'rni keng yoritilgan. O'zbek pedagog va psixolog olimlarining qarashlari xorijiy nazariyalar bilan qiyoslab tahlil etilgan. Maqola xulosaları maktab psixologlari va pedagoglari uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.
Kalit so'zlar: kasb tanlash, qiziqish, qobiliyat, kasbiy yo'naltirish, o'smirlik davri, psixodiagnostika, maktab psixologi.

THE ROLE OF INTEREST AND ABILITY IN STUDENTS' CAREER CHOICES

Abstract. This article is devoted to the scientific-theoretical analysis of the role of interest and ability in the career choice process of students. Uzbek and foreign studies are comparatively examined, and the psychological nature of the concepts of interest and ability, their manifestation in adolescents, and their role in vocational guidance are broadly discussed. The scientific views of Uzbek pedagogues and psychologists are compared with foreign theories. The conclusions of the article are of practical importance for school psychologists and teachers.
Keywords: career choice, interest, ability, vocational guidance, adolescence, psychodiagnostics, school psychologist.

РОЛЬ ИНТЕРЕСА И СПОСОБНОСТЕЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ВЫБОРЕ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. Данная статья посвящена научно-теоретическому анализу роли интереса и способностей в процессе профессионального выбора учащихся. В ней сравнительно изучены узбекские и зарубежные исследования, широко рассмотрена психологическая природа понятий интереса и способностей, особенности их проявления у подростков, а также их роль в профессиональной ориентации. Научные взгляды узбекских педагогов и психологов сопоставлены с зарубежными теориями. Выводы статьи имеют практическое значение для школьных психологов и педагогов.
Ключевые слова: выбор профессии, интерес, способности, профессиональная ориентация, подростковый возраст, психодиагностика, школьный психолог.

KIRISH

Har bir inson hayotida shunday bir lahza bo'ladiki, u o'ziga savol beradi: men kim bo'lishim kerak? Maktab yillarining oxiri bu savolning eng og'ir, eng mas'uliyatli tarzda ko'ndalang bo'lgan davridir. O'smirlik davrida shaxs o'z qobiliyatlarini, qiziqishlarini va kelajak haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi.[1] Ammo amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'quvchilar kasb tanlashda o'zlarining ichki moyilliklariga emas, balki tashqi omillarga - oilaning istagi, do'stlar ta'siri yoki ijtimoiy moda suyanishadi. Bunday holatda tanlab olingan kasb kelajakda ko'pincha baxtli hayotga emas, balki kasbiy qoniqmaslikka olib keladi. O'zbekiston Respublikasining Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida [2] yosh avlodni kasbga to'g'ri yo'naltirish ustuvor yo'nalish sifatida ko'rsatilgan. Biroq strategik hujjatdagi bu maqsad maktab amaliyotida to'liq amalga oshirilishi uchun uning psixologik asoslari aniq bo'lishi

kerak. Qiziqish va qobiliyat — kasb tanlashning ikkita tayanch ustuni bugungi kunda o'zbek ta'lim tizimida etarlicha e'tiborga olinmayotgani tahqiqotchilarni tashvishlantirmoqda.[5]

Ushbu maqola qiziqish va qobiliyatning kasb tanlashdagi rolini nazariy-tahliliy jihatdan o'rganib, o'zbek va xorijiy ilmiy adabiyotlarni qiyoslab tahlil qilishni hamda maktab psixologlari uchun amaliy tavsiyalar berishni maqsad qilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Kundalik tilda "qiziqish" deyilganda ko'p holda biror narsadan zavq olish tushuniladi. Ammo psixologiyada bu tushuncha ancha chuqurroq ma'no kasb etadi. Psixologiyada qiziqish bu shaxsning biror faoliyat yoki ob'ektga nisbatan kuchli ichki yo'naltirilganligidir.[7] U nafaqat "menga yoqadi" hissini, balki "men bu bilan shug'ullanishni xohlayman" irodasini ham o'z ichiga oladi. Psixologlar Deci va Ryan qiziqishdan kelib chiqadigan faoliyatni, ya'ni ichki motivatsiyani, atrofdagilarning tazyiqidan yoki moddiy rag'batlantirishdan kelib chiqadigan tashqi motivatsiyadan tubdan farq qilishini ta'kidlashadi. Ularning o'z-o'zini belgilash nazariyasiga ko'ra, ichki motivatsiyaga asoslangan kasbiy faoliyat insonni uzoq muddatda baxtiyor va samarali qiladi.[8] Bu fikrni oddiy tilda shunday ifodalash mumkin: qiziqarli kasbda ishlagan odam uchun dushanba kuni kech kechqurun ham dam olish tuniga aylanishi mumkin.

O'zbek psixolog olimasi Yo'ldosheva o'smirlarning kasbiy qiziqishlarini o'rganib, muhim xulosa chiqargan: qiziqish qanchalik barqaror va chuqur bo'lsa, o'quvchi kasb tanlashda shunchalik aniq va pishiq qaror qabul qiladi.[11] Demak, kasbiy yo'naltirishda o'quvchining "hozir nima sevadi" emas, balki "nimaga uzoq vaqt qiziqib kelmoqda" savoliga javob izlash muhimroqdir. Hidi va Renninger [9] qiziqishning to'rt bosqichda rivojlanishini asoslab bergan. Dastlab vaziyaviy qiziqish paydo bo'ladi biror dars yoki voqea o'quvchini jalb qiladi. Keyingi bosqichda bu qiziqish uzoq vaqt saqlansa, asta-sekin individual qiziqishga aylanadi. Mana shu individual qiziqish - kasb tanlashning eng ishonchli kompasi.

Qobiliyat haqida odamlar orasida ikki xil keng tarqalgan noto'g'ri tushuncha mavjud. Birinchisi: qobiliyat tug'ma bo'ladi va uni rivojlantirib bo'lmaydi. Ikkinchisi: qobiliyat degan narsa yo'q, faqat mehnati bor. Psixologiya fani bu ikkala ekstremal qarashni ham rad etadi. Teplovning ta'rifiga ko'ra, qobiliyat - muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish imkonini beruvchi individual psixologik xususiyatlar yig'indisidir.[12] Muhim jihat shundaki, qobiliyat tug'ma moyillik (zadatok) asosida shakllanadi, ammo faqat faoliyat jarayonida rivojlanadi. Boshqacha aytganda, moyillik - urug', qobiliyat - mevali daraxt; ikkinchisi birinchisisiz bo'lmaydi, ammo suv va tuproqsiz ham o'smaydi. Gardner esa [14] qobiliyatning faqat intellektual o'lcham bilan o'lchanmasligini asoslab berdi. Uning nazariyasiga ko'ra, insonning lingvistik, musiqiy, kinestetik, ijtimoiy va boshqa qobiliyatlari ham bir-biriga teng ahamiyatga ega. Bu fikr amaliyot uchun juda muhim: maktabda matematikadan past baho olgan o'quvchi hech qobiliyatsiz emas u shunchaki boshqa sohada yorqinroq bo'lishi mumkin.

O'zbek tadqiqotchilari Karimov va Xasanov [15] shuni aniqlashganki, ko'plab maktablarimizda o'quvchi qobiliyati asosan akademik ko'rsatkichlar baholar bilan o'lchanadi. Bu yondashuv bir tomonlama: u san'at, sport, muloqot yoki tashkilotchilik qobiliyatlarini ko'rmay qoladi. Natijada ko'p o'quvchi o'z haqiqiy qobiliyatini kechroq ba'zan o'n yillar o'tib kashf etadi. Qiziqish va qobiliyatni ba'zan bir-biridan ajratib o'rganadilar. Ammo amaliyotda ular bir-birini doimo kuchaytiradi. Silvia [17] buni "qiziqish-malaka spirali" deb atagan: qiziqarli faoliyat bilan shug'ullanuvchi odam qobiliyatini tezroq rivojlantiradi, rivojlangan qobiliyat esa qiziqishni yanada alanga oldiradi. Bu spiral yuqoriga qarab aylanadi inson tobora mohir va ishtiyoqli bo'lib boradi. Holland [3] o'zining mashhur RIASEC modelida shaxsning qiziqish profili va kasbiy muhit o'rtasidagi uyg'unlik kasbiy qoniqishning asosi ekanligini ko'rsatdi. Olti turdagi qiziqish tipini (Realistik, Tadqiqotchi, Badiiy, Ijtimoiy, Tadbirkor, An'anaviy) va ularga mos kasbiy muhitlarni tavsiflab berdi. Bu model hamon dunyodagi eng ko'p qo'llaniladigan kasbiy yo'naltirish vositalaridan biri hisoblanadi. G'ulomov va Karimova [5] o'zbek maktab o'quvchilarini o'rganib, oila muhitining qiziqish va qobiliyatning namoyon bo'lishiga kuchli ta'sir ko'rsatishini qayd etishgan. Ota-onaning kasbi, uydagi kitoblar, qo'shimcha to'garaklar — bularning barchasi o'quvchining qiziqish va qobiliyat ko'lamini belgilaydi. Bu o'zbek kontekstida muhim omil, chunki kengaytirilgan oila madaniyatimizda hali ham kuchli.

O'ZBEKISTON MAKTABLARIDA KASBIY YO'NALTIRISH: HOLAT VA MUAMMOLAR

Kasbiy yo'naltirish maktab tizimining muhim, ammo ko'pincha "ko'rinmas" bo'g'ini hisoblanadi. Nazariy jihatdan, har bir maktabda psixolog bor va uning vazifalariga o'quvchilarni kasbiy yo'naltirish kiradi. Amaliyotda esa bu ko'pincha bitta sinf soati yoki o'quvchilarni ota-ona tanlagan universitinga yozilishiga ko'maklashish bilan cheklanadi. Mavlonov va Askarov [21] tomonidan o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, O'zbekistondagi maktab psixologlari kasbiy yo'naltirish ishlariga juda kam vaqt ajratadilar. Buning asosiy sabablari orasida psixologlarning ish yukining og'irligi, metodik qo'llanmalar yetishmasligi va kasbiy yo'naltirish tizimining normativ-huquqiy asosining zaifligini aytish mumkin. Shodmonov va Yusupova [6] o'zbek o'quvchilarining kasb tanlash jarayonini o'rganib, ko'pchilik o'quvchi kasbni ota-ona ta'siri yostida tanglashini, kasbiy qiziqish va qobiliyatning esa ikkinchi o'ringa tushib qolishini aniqlagan. Bu holat xavfli, chunki boshqalarning istaklari asosida tanlangan kasb ko'p hollarda o'sha insonning qobiliyat va qiziqishlariga mos kelmaydi. Nazarova va Usmonova [19] gender omilining ta'sirini o'rganib, ijtimoiy-madaniy stereotiplarning - "qizlar o'qituvchi bo'lsin", "o'g'illar texnikaga borsın" kabi tasavvurlarning - o'quvchilarning kasb tanlashini ko'p hollarda qiziqish va qobiliyatdan ko'ra kuchliroq belgilashini qayd etgan. Bu muammo ham kasbiy yo'naltirishda e'tiborga olinishi shart.

MAKTAB PSIXOLOGI UCHUN AMALIY YONDASHUV

Nazariy bilim amaliyotda qanday ko'rinish olishi kerak? Qiziqish va qobiliyatga asoslangan kasbiy yo'naltirish uchun maktab psixologi qanday ishlashi kerak? Quyida bir necha muhim yondashuv taklif etiladi. O'quvchining bitta so'rovnomaga bergan javoblariga ko'r-ko'rona ishonib bo'lmaydi. Qiziqish - dinamik hodisa. Hidi va Renninger [9] ta'kidlaganidek, haqiqiy individual qiziqish vaqt o'tishi bilan shakllanadi. Shuning uchun psixolog o'quvchining qiziqishlarini 8-sinfdanoq kuzata boshlashi, uni yildan-yilga qayd etib borishi kerak. Bu kuzatish jurnallar, individual suhbatlar va kichik loyihalar orqali amalga oshirilishi mumkin. Gardner nazariyasiga [14] asoslanib, psixolog o'quvchini faqat akademik natijalar bilan emas, balki keng qobilyat spektri orqali baholashi lozim. Buning uchun kuzatuv, mahsuldor faoliyat namunalari tahlili, sport va san'at to'garaklaridagi muvaffaqiyatlar ham hisobga olinishi kerak. Amthauer yoki Wechsler intellekt testlari qo'llanilishi mumkin, ammo ular yagona o'lchov bo'lmasligi shart. O'zbek madaniyatida oilaning ta'siri juda kuchli va bu omilni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. G'ulomov va Karimovaning tadqiqotlari [5] ko'rsatganidek, ota-onalar farzandlarining kasbiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun kasbiy yo'naltirish nafaqat o'quvchi bilan, balki ota-ona bilan ham ishlashni o'z ichiga olishi kerak. Psixologik ma'ruzalar, ota-onalar uchun maxsus seminarlar va individual maslahatlar bu borada samarali bo'lishi mumkin. Super [4] kasbiy rivojlanishni insonning butun hayot yo'li sifatida ko'rib, o'smirlik davrini shaxsning kasbiy tasvirini shakllantiradigan muhim bosqich deb atagan. Bu tasvirni boyitishning eng yaxshi yo'li — real kasb sohiblari bilan uchrashuvlar, ishlab chiqarish sayohatlari, staj imkoniyatlari va kasbiy tanishish dasturlari. Nazariy bilim bilan amaliy tanishlikni birlashtirgandagina o'quvchi o'zi uchun to'g'ri yo'lni topa oladi. Kundalik kuzatuv shuni ko'rsatadiki, ba'zan o'quvchi bir narsaga qiziqadi, ammo u sohada qobiliyati zaif va aksincha. Bunday nomuvofiqlik turli sabablarga ko'ra yuzaga keladi.

1. Birinchi sabab - **qiziqishning sun'iyligi.** O'quvchi aslida qiziqmagan, ammo tengdoshlari, ommaviy madaniyat yoki ota-onasi ta'sirida o'zini biror kasb yoki sohaga qiziquvchi deb hisoblaydi. Bunday "sun'iy qiziqish" vaqt o'tishi bilan so'nadi va odam aslida nima xohlashini bilmay qoladi.
2. Ikkinchi sabab - **qobiliyatni kam baholash.** Ko'plab o'quvchilar o'z qobiliyatini past baholaydilar, chunki maktabda faqat ma'lum bir turdagi qobiliyatlar — asosan aqliy va akademik — qadrlanadi. Kinestetik, musiqiy yoki ijtimoiy qobiliyatlar ko'pincha "haqiqiy qobiliyat" sifatida tan olinmaydi.
3. Uchinchi sabab - **kasb haqidagi cheklangan tasavvur.** O'quvchi biror kasb haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lmasa, u o'z qiziqish va qobiliyatini o'sha kasb bilan to'g'ri bog'lay olmaydi. Masalan, "shifokor" desak, ko'pchilik faqat jarroh yoki terapevtni tasavvur qiladi — radiodiagnost, tibbiy genetik yoki reabilitolog yo'lini ko'rmaydi.

Nomuvofiqlikning oqibatlari esa jiddiy. Super [4] ta'kidlaganidek, o'z qiziqish va qobiliyatiga mos bo'lmagan kasbni tanlagan inson uzoq muddatda kasbiy qoniqmaslikka, charchashga va hatto ruhiy

inqirozga duch kelishi mumkin. Bunday holat faqat o'sha insonga emas, balki jamiyatga ham zarar keltiradi: inson o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqara olmaydi.

XULOSA VA AMALIY TAVSIYALAR

Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan ilmiy adabiyotlar va mulohazalar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

1. Qiziqish va qobiliyat - kasb tanlashning ikkita o'zaro bog'liq va bir-birini kuchaytiruvchi omilidir. Ularning uyg'unligi kasbiy muvaffaqiyat va hayotiy qoniqishning eng ishonchli bashoratchisi hisoblanadi.
2. O'zbek maktab o'quvchilarida kasbiy qiziqish va qobiliyat o'rtasidagi nomuvofiqlik ko'p hollarda tizimli kasbiy yo'naltirishning yetishmasligi, gender stereotiplari va oilaviy bosim bilan bog'liq.
3. Maktab psixologlari kasbiy yo'naltirishni tizimli, uzoq muddatli va ko'p qirrali tarzda amalga oshirishlari kerak — bu bir martalik test yoki suhbat bilan cheklanib qolmasligi lozim.
4. Gardner nazariyasiga asoslangan keng qobiliyat tashxisi maktab amaliyotiga joriy etilishi zarur, chunki faqat akademik ko'rsatkichlarga tayanish ko'plab o'quvchilarning haqiqiy qobiliyatini ko'rsatmaydi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Maktab psixologlari 8-sinfdan boshlab tizimli kasbiy diagnostika o'tkazsinlar va o'quvchilar bilan individual kasbiy portfel tuzsinlar.
2. Ota-onalar bilan muntazam psixologik seminarlar o'tkazib, ularning farzandlari kasb tanlashidagi stereotip ta'sirini kamaytirish lozim.
3. O'quvchilarda kasbiy o'z-o'zini anglashni rivojlantiruvchi trening dasturlari maktab dasturiga kiritilsin.
4. Kasb sohiblari bilan uchrashuvlar, ishlab chiqarish ekskursiyalari va staj imkoniyatlari kengaytirilib, o'quvchilarning kasb dunyosi haqidagi bilim doirasi boyitilsin.
5. Milliy miqyosda maktab psixologlari uchun kasbiy yo'naltirish bo'yicha metodik qo'llanma va standartlar ishlab chiqilsin.

Kasbiy yo'naltirishning mohiyati shundaki, har bir o'quvchiga shaxsiy kompas berishdir. U qaysi tomonga borishini emas, balki qaysi tomonga borishga layoqatli va qiziquvchan ekanligini aniqlashga yordam berish. Mana shu yondashuv o'quvchini ham baxtiyor inson, ham jamiyat uchun foydali mutaxassis qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimova V., Akramova F. Yosh psixologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2019. — 342 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli farmoni «2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida». — Toshkent, 2022.
3. Shodmonov N., Yusupova M. O'zbek maktab o'quvchilarida kasbiy o'z-o'zini aniqlash xususiyatlari // Psixologiya jurnali. — 2021. — №4. — B. 45–58.
4. Yo'ldosheva M. O'smirlarda kasbiy qiziqishning barqarorligi va kasbiy qaror qabul qilish munosabati // O'zMU xabarlari. — 2022. — №2. — B. 112–119.
5. cGardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. — New York: Basic Books, 1993. — 440 p.
6. Karimov A., Xasanov B. Maktab o'quvchilarida qobiliyat tashxisi muammolari // Ta'lim va rivojlanish. — 2021. — №3. — B. 67–79.
7. G'ulomova X., Raximova N. Akademik muvaffaqiyat va kasbiy o'zini o'zi aniqlash o'rtasidagi munosabat // Pedagogika. — 2022. — №1. — B. 88–97.
8. Axmedov R. Kasbiy qiziqishlarda jinsiy farqlar: o'smir yoshdagilar misolida // Psixologiya va hayot. — 2023. — №2. — B. 33–44.
9. Nazarova D., Usmonova Z. Gender stereotiplari va kasbiy tanlash // Ijtimoiy fanlar. — 2021. — №5. — B. 21–30.
10. Mavlonov I., Askarov J. O'zbekiston maktab psixologlarining kasbiy yo'naltirishdagi faoliyatini baholash // Psixologik tadqiqotlar. — 2020. — №6. — B. 14–25.